

Մ. Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մ Ի Ք Ա Յ Ե Լ Ն Ա Լ Բ Ա Ն Դ Յ Ա Ն

(Կենսագրություն)

այ ժողովրդի համար թանկագին ու նվիրական է Միքայել Նալբանդյանի անունը: Նա իր ողջ հերոսական ու գիտակցական կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդի ազատության և լուսավորության գործին: Մեծ հրապարակախոսի, բողոքող բանաստեղծի և տաղանդավոր փիլիսոփայի կյանքն ու ստեղծագործությունը բացառիկ կարևոր տեղ ունեն հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Նալբանդյանն առանց տատանվելու անցավ հալածանքներով ու հետապնդումներով, արյունով և կախաղանով լի ազատության գիմնորի փշոտ ուղին, ընկավ այդ ուղով հերոսական մահով՝ անմահ հիշատակ թողնելով իր ժողովրդի սրտում: Նալբանդյանի հերոսական կյանքն ու գործունեությունը իդոլը չանցան. նրա առաջադրած գաղափարները ուսանելի եղան եկող հայ սերունդների համար, ներշնչելով նրանց ազնիվ մտքեր՝ հանուն երջանիկ ապագայի պայքարելու բռնակալության, աղքատության ու խավարի դեմ:

1829 թվականի նոյեմբերի 2-ին, Նոր-Նախիջևանի ծայրամասային փողոցներից մեկում, մի խղճով տան մեջ է ծնվել Միքայել Նալբանդյանը: Նրա հայրը՝ Ղազար Գրիգորի Նալբանդյանը, մասնագիտությամբ պալատար է եղել: (Նալբանդյանները մի քանի սերունդ պարապել են այդ արհեստով և կոչվել են «ուստա»ներ: Իրենց արհեստի անունն է, որ նրանք թարգմանել են «նալբանդ» բառով և դարձրել իրենց ազգանունը: Հայտնի է, որ Նալբանդյանն իր առաջին նամակներն ու թղթերը ստորագրել է Ուստայան, Դարբինյան և ապա՝ Նալբանդյան):

Ուսումնասեր արհեստավոր ուստա Ղազարը իր որդուն՝ մանուկ Միքայելին առաջին անգամ 8 տարեկան հասակում ուղարկում է սովորելու Ս. Թորոս եկեղեցու տիրացու Օգսենտի (Եղիշի) «դպրոց»ում: Մարմնով փոխ, բայց ժիր և ուսումնասուն մանուկ Միքայելը, իր բացառիկ ընդունակությունների շնորհիվ, շատ շուտ հասնում է տարեց աշակերտներին և, ավարտելով դասընթացը, տեղափոխվում Գաբրիել քահանա Պատկանյանի (Ռափայել Պատկանյանի հոր) մասնավոր դպրոցը: Տեղ Գաբրիելը, տեսնելով իր նոր աշակերտի ընդունակությունը, արթնամտությունն ու խիզախ քնավորությունը, սիրում է նրան իր ամբողջ ջանքերով, քրտաբար առանձին պարապում նրա հետ: Պետք է ասել, որ Գաբրիել քահանա Պատկանյանի դպրոցը իր ժամանակի բավական բարեկարգ դպրոցներից մեկն է եղել, ուր դասավանդվել են հայոց պատմություն, մայրենի լեզու, աշխարհագրություն, քերականություն, ճարտասանություն, Սուրբ Գրոց համառոտ մեկնություն, Աստվածաշնչի պատմություն, հայերեն պարզագրություն (գեղագրություն) և այլն: Ահա այդ դպրոցումն է, որ Նալբանդյանը ասանում է իր սկզբնական կրթությունը: Նալբանդյանի նկատմամբ Տ. Գաբրիելի տածած մասնավոր հոգացողությունը անհետևանք չի մնում. ուշիմ պատանին դառնում է դպրոցի գերազանցիկ աշակերտը: Նալբանդյանը միաժամանակ իր գիտելիքների պաշարը հարստացնում է ինքնազարգացման ճանապարհով, ընթերցանությամբ:

1845 թվականի հոկտեմբեր ամսին Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան է գալիս նորընտիր

կաթողիկոս Ներսես Ե. Աշտարակեցին և երկու ամսի չափ մնում այնտեղ: Հոկտեմբեր ամսին կաթողիկոսի հրամանով փակվում է Տ. Գարրիելի դպրոցը: Տ. Գարրիելը 1846 թվականի հունվարի 13-ին հեռանում է Թիֆլիս: Նալբանդյանը գրկվում է իր սիրելի ուսուցչից և հովանավորից, որի հետ սակայն միշտ գրագրության մեջ է մնում: Ինչպես Նալբանդյանն է գրում, ինքը մնաց «որը ամենին ի բարեկամաց»: Նոր-Նախիջևանում Տ. Գարրիելի փոխարեն կաթողիկոսը ուսուցիչ է կարգում կաթոլիկ Մկրտիչ Եկենյանին: Պատանի Նալբանդյանը միայն մի քանի անգամ հաճախելով Եկենյանի դասերին, վերահասու է լինում նոր վարժապետի մտքի սահմանափակության ու գիտելիքների ողորմելիությանը: Շուտով Եկենյանի դպրոցը հաճախողների մեջ ղժգոհություն է առաջանում ուսուցչի մասին, թե նա ոչինչ չի սովորեցնում, և ղժգոհ աշակերտները դադարում են նրա դպրոցը հաճախելուց: Դժգոհների թվումն էր նաև Նալբանդյանը, որը դասերի ժամանակ Եկենյանի սխալները հայտնաբերելով խայտառակում է նրան, բացահայտելով նրա տգիտությունը հատկապես աշխարհագրության և պատմության դասերին: Կաթողիկոսն իմանալով Նալբանդյանի հանդգնության մասին, որ նա հրաժարվել է Եկենյանի դպրոցը հաճախելուց, հրամայում է քննել խիզախ պատանու գիտելիքները: Ժամանակակիցների վկայությամբ, հրապարակային քննությունը վեր է ածվում մրցության՝ ուշիմ աշակերտի և համբավ վարժապետի միջև: Նալբանդյանը, մանավանդ իր գրարարի իմացությամբ, խելացի պատասխաններով դարձացնում է բոլորին: Ըստ էության, դա պատանի Նալբանդյանի առաջին բախումն էր հայրենի քաղաքի աղաների և տղետ հոգաբարձուների հետ:

Նալբանդյանը, տնտեսական ծանր պայմաններից ստիպված, 1848 թվականի հուլիսի 17-ին աշխատանքի է մտնում Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդարանում՝ քարտուղարի պաշտոնով:

Այն ժամանակ Նոր-Նախիջևանում ազգային-հասարակական գործերը այնքան էլ համերաշխ չէին ընթանում: Աղաներից ամենաազդեցիկը՝ Հարություն Խալիբյանը, իր համախոհների հետ չարաշահելով իրենց դիրքը, յուրացրել էին քաղաքի լավագույն հողերն ու Դոնի նավամատուցները: Հայրապետյան խմբակցությունը, հանուն ժողովրդի շահերի, գլխավորում էր պայքարը Խալիբյանների դեմ: Պատանի Նալբանդյանը եռանդուն միջամտում էր այդ հասարակական գործերին, լուրջ անհանգստություն և մտահոգություն պատճառելով Խալիբյաններին: Սկսվել էր Խալիբյան-Նալբանդյան մենամարտը: Ներ-

քին գործոց միևնույնության և Ներսես կաթողիկոսի անձնական միջամտության վրա հիմնված, աղա Խալիբյանը կատաղի հալածանք է սկսում Նալբանդյանի դեմ:

Աշտարակեցու անսիրելիությունը Նալբանդյանի դեմ սկսվել էր 1846 թվականից, երբ Նոր-Նախիջևանի տիրացուներից մեկը, էջմիածնում եղած ժամանակ, Նալբանդյանից իր ստացած երկու նամակները, որոնք վիրավորիչ արտահայտություններ էին պարունակում Ներսես կաթողիկոսի անձի նկատմամբ, հանձնում է կաթողիկոսին: Աշտարակեցին դրանց կրկնօրինակներն ուղարկում է Խալիբյանին՝ պատվիրելով այդ մասին քննություն կատարել: Խալիբյանն ևս զրպարտում է Նալբանդյանին: Չայրացած կաթողիկոսը, հատուկ կոնդակով, Սինոդի անունից պահանջում է Նալբանդյանին ձերբակալել և ուղարկել էջմիածին՝ «հոգևոր դատաստան»ի ենթարկելու: Այս հրամանը գրեթե մի տարի անկատար է մնում: Կաթողիկոսի զազանադրով դիմում է գրվում իշխանության՝ ձերբակալելու «ապստամբ» Նալբանդյանին «իր հակաօրինական գործերի համար»: Նալբանդյանը, իմանալով իր շուրջը պատվող վտանգի մասին, ազատվելով ոստիկանության հետապնդումից, որոշում է կայացնում Մոսկվա մեկնելու համար: 1853 թվականի հուլիսի 6-ին Նալբանդյանը ապառվում է հոգևոր կոչումից: Նա հուլիսի 11-ին թողնում է Քիշինյե և մեկնում Մոսկվա: Մոսկվայում և Պետերբուրգում լինելը, այնտեղ ուսանելն ու գործելը Նալբանդյանի վաղուցվա երազն էր, և նա հասնում է իր նպատակին:

1853 թվականի հուլիսի 14-ին Նալբանդյանը հասնում է Մոսկվա՝ իր ուսուցիչ Գաբրիել քահանա Պատկանյանի և Մատթեոս արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի հանձնարարականներով և ներկայանում Ստեփան Նազարյանցին և Լազար Նազարյանցին: Լազարյանցը (որը Նալբանդյանին ներկայացրել է որպես իր քրոջ որդուն), հաշվի առնելով այն, որ «Նալբանդյանը լիակատար կերպով գիտե հայ գրականությունը, լավ ընդունակություններ ունի և գերազանց բարոյականության տեր է», 1853 թվականի օգոստոսի 3-ին կարգադրություն է անում Լազարյան ձեռնարանի վերատեսչությանը՝ Նալբանդյանին հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնում ընդունելու վերաբերյալ:

Նույն օրը Ս. Նազարյանի խորհրդով, Նալբանդյանը մեկնում է Պետերբուրգ և համալսարանում քննություն տալիս՝ հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունք ստանալու համար: Սեպտեմբերի 24-ին համապատասխան առարկաներից հաջող հանձնում է քննությունները: Սեպտեմբերի 30-ին քննական հանձնա-

ժողովը արժանի է համարում նրան շնորհելու հայոց լեզվի ուսուցչի կոչում: Հոկտեմբերին, քննություններն ավարտելուց և համապատասխան վկայական ստանալուց հետո, Նալբանդյանը վերադառնում է Մոսկվա և լազարյան ձեմարանում ստանձնում 1-ին և 2-րդ դասարանների հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոն: Նրա աշակերտներից մեկը հետագայում իր հուշերում գրում է. «Նա երկրորդ դասարանի աշակերտ էի, երբ ձեմարանի առաջին երեք դասարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ Հովհաննիսյանը թողեց յուր պաշտոնը և լուր տարածվեցավ, թե այդ պաշտոնին նշանակվել է նախընտանցի Ս. Նալբանդյանը: Մենք օրեցօր սպասում էինք նրան, որովհետև նոր ուսուցիչը դեռ Պետերբուրգում էր: Մի օր էլ հանկարծ էմինի հետ դասարան մտավ մի բարակ-բարակ, միջին հասակով մի երիտասարդ: Տեսուչը նրան ծանոթացրեց մեզ հետ, հայտնեց, որ նա պետք է հայոց լեզվի դաս տա: Մեր առաջ կանգնած է Միքայել Նալբանդյանը: ...Նրբոր տեսուչը գնաց և նա ամբիոն բարձրանալով, սկսավ յուր առաջին դասը, նա վերադարձանալով լեզվացավ. նորա առանց այն էլ փայլուն աչքերը կրակով լցվեցան և փրկեց մի այնպիսի գեղեցիկ ու գրավիչ արտահայտություն ստացավ, որ իսկույն հափշտակեց մեր սիրտը և ընդմիջտ կապեց մեզ յուր հետ: Նա խոսում էր ազատ, այն ժամանակվա մաքուր աշխարհաբարով... Տղայք, թողնեք գրաբարը, այսուհետև մենք աշխարհաբար պետք է սովորենք», — այս խոսքերով նա սկսեց յուր դասախոսությունը: Եվ մենք սկսանք աշխարհաբար սովորել: Էմինի «Ընտիր հատուածքի» գրաբար հոգևածները մենք թարգմանում էինք աշխարհաբար: Խոսում էր ինքը և մեզ խոսեցնում. կարդացածներին պատմական նյութը նա լրացնում էր հայոց պատմությունից ամբողջ գլուխներ պատմելով. շատ անգամ էլ նյութից հեռանալով, ուրիշ պատմություններ էր անում, որոնք բոլորը ևս հայկական կյանքին վերաբերելով, շարժում էին մեր հետաքրքրությունը և մեծ բավականություն տալիս մեզ...»:

Դասավանդման նոր մեթոդների հետ միասին, Նալբանդյանը ձեմարանում սահմանեց մտերմական-բարեկամական հարաբերություններ աշակերտության հետ: Նա ուսառնողության սիրելի դասախոսն էր: Բայց նրա գործունեությունը երկար չտևեց ձեմարանում: Հակառակորդները չէին քնել. նրանք ոչ միայն չէին լռել, այլև մոլեգնորեն շարունակում էին նրան հետապնդել: 1854 թվականի հունվարի 23-ին նա ձերբակալվում է, բայց ազատվում է Նազարյանի միջամտությամբ, սակայն այլևս չի շարունակում իր դասերը լազարյան ձեմարանում.

սեպտեմբերի 2-ին (1854 թ.) նա ազատվում է ուսուցչի պարտականություններից:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 11-ին Նալբանդյանն ընդունվում է Մոսկվայի բժշկական ֆակուլտետը, որպես ազատ ունկնդիր: Մոսկվայի համալսարանը վճռական նշանակություն է ունենում Նալբանդյանի գրական-գեղարվեստական, հասարակական-գիտական հայացքների կազմավորման համար: Համալսարանը մեծ չափով նպաստում է երիտասարդ Նալբանդյանի զարգացմանն ու մտահորիզոնի ընդարձակմանը: Նա մեծ եռանդով ու սիրով է զբաղվում ուսուսուսչավոր մտքի ուսումնասիրությամբ, հատկապես մեծ հետաքրքրությամբ է ուսումնասիրում Բեկինսկու գրվածքները, որոնց ազդեցության տակ հասունանում, զարգանում է նրա սուր միտքը, ըմբռնում է գրականության էությունն ու նրա հասարակական մեծ նշանակությունը: Ահա այս ժամանակաշրջանի արգասիք է «Ցաղագս հայ մատենագրության» ճառը, ուր ընդհանուր ակնարկ նետելով հայ հին գրականության և լեզվի վրա, քննում է նրանց ներկա վիճակը, պաշտպանելով ժողովրդին հասկանալի աշխարհաբար լեզվի և գրականության սկզբունքները:

Ինքնակրթության ծառայել, հզոր կամքի ու սուր հիշողության հետ միացած, զբոսում են նրան անընդատ կարգալ ու զարգանալ: Նա ուսումնասիրում է գրականությունը, ուսումնասիրում է առանձնապես բնական գիտությունները, վերջապես սոցիալական գիտությունները, որոնք իրենց հրատապ խընդիրներով ամբողջովին գրավում են նրան: Նալբանդյանը, որն արդեն կյանքի մեջ գործել էր մաթեմատիկա խավարի ու տգիտության դեմ, այժմ ավելի զարգացած, կյանքի խորհուրդն ավելի ըմբռնած, իր ձայնն է բարձրացնում իր Հայրենիքի վերածնության և հայ ժողովրդի լուսավորության համար:

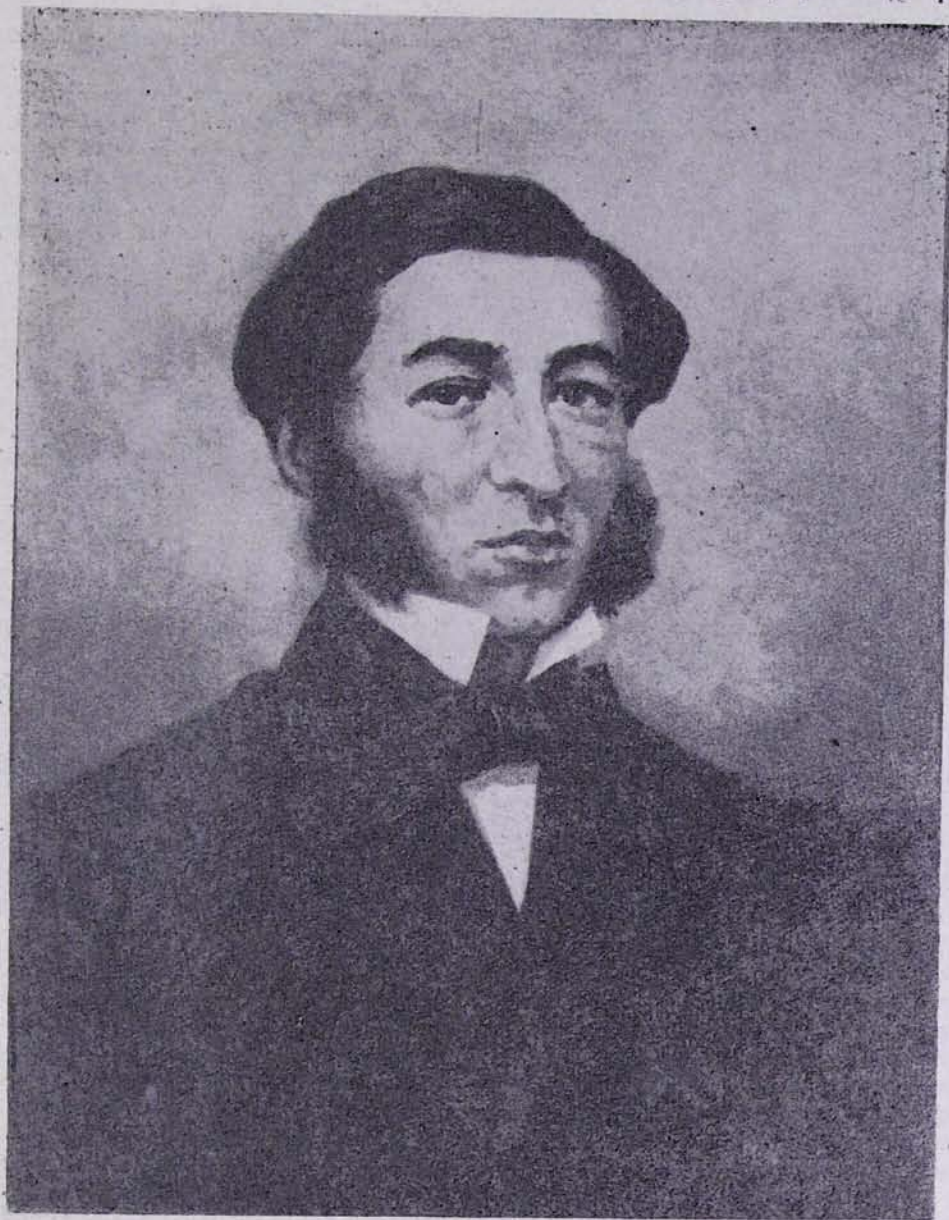
1858 թվականից սկսվում է Նալբանդյանի բազմակողմանի՝ գրական, գեղարվեստական, հրապարակախոսական և հասարակական գործունեությունը: 1858 թվականի հունվարին, Ս. Նազարյանի հետ, հիմնում է «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը: Հրապարակախոսությունը Նալբանդյանի տարերքն էր: Ազդության և լուսավորության, գրականության և լեզվի, բռնակալության և հասարակ ժողովրդի ազատության հարցերը կազմում էին նրա հրապարակախոսության հիմնաբարերը:

Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլ» ամսագրի կողման վրա ուներ լայն հայացքներ: Իրրե կյանքի մարդ, նա ձգտում էր, որ ամսագիրը լինի հայ ժողովրդի զարթոնքի կարևոր

ազդականներից մեկը, որ նա ուղենշի հայ ժողովրդի հեռանկարը դեպի ազատություն և երջանիկ ապագա: Նա ցանկանում էր, որ հայ ժողովուրդը, պահպանելով իր առանձ-

նորոգական գործի բարելավման, հայ նոր թատրոնի ստեղծման, կանանց կրթության հարցերին և այլն:

Մեծ է նախնադրանի վաստակը բնական

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԻՅԱՆ

նահատկությունները, ծաղկի ու զարգանա՝ առանց կտրվելու ընդհանուր մարդկությունից:

«Հյուսիսսփայլ»ի էջերում նախնադրանը լուրջ ուշադրություն է դարձնում ժողովրդի լուսավորության գործի կազմակերպման,

գիտությունների պրոպագանդայի գործում: «Հյուսիսսփայլ»ում տպագրված բազմաթիվ հոդվածների միջոցով նա, մասշեղի ձևերով, ժողովրդական լայն խավերի սեփականությունն է դարձրել ժամանակի առաջավոր գիտության նվաճումները՝ բնագիտության,

աստղաբաշխության, հնեաբանության և այլ բնագավառներում:

Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության ամենանշանակալից կողմերից է նրա հետեւողական պայքարը, իսկական ազատության, մեծ և փոքր ժողովուրդների իրավահավասարության և եղբայրության ու համերաշխության համար: Նրան հուզել ու հետաքրքրել է բոլոր ճնշված ու հարստահարված ժողովուրդների, ինչպես ինքն է ասում՝ «հասարակ ժողովրդի» ազատության խնդիրը՝ ո՛ր երկրում էլ նրանք գտնվելիս լինեն: Նալբանդյանը պահանջում է, որ ազատ, անկախ և իրավահավասար լինեն բոլոր ազգերը. «Թո՛ղ ամենայն ազգ պահպանե յուր ազգային կերպարանքը, թո՛ղ ազատ և պայծառ ծաղկե ամենայն ազգությունը մարդկեղեն աշխարհի մեջ. դոքա միայն գործություն և հոգի են տալիս ազգերի ընդհանուր աշխատությանը»:

Ահա թե ինչո՞ւ նրան մինչև հոգու խորքը վշտացնում է այն դառն իրողությունը, որ պատմության մեջ շատ հաճախ «մի ազգ ճնշում է, հարստահարում է մյուս ազգը, յուր զենքով սահման է դնում նորա հողի վրա»: Նա իր բողոքի ձայնն է բարձրացնում անարդարության վրա, որ եվրոպական «քաղաքակիրթ» պետությունները օգնում են ֆեոդալական թյուրքիային, հնարավորություն են տալիս, որպեսզի նա կողոպտի, թալանի և մշտական բռնության տակ պահի հայերին, հույներին, սլավոններին և մյուս ազգերին: «Հիշատակարան»ում Նալբանդյանը գրել է. «Ազգ ասելով չենք իմանում այն մի քանի մարդիկ, որ արծաթե սանդուղով վեր են բարձրացել ազգի մականրեկներից, այլ այն խելճ և կարեկցություն արժանի ժողովուրդը, որի վերա ծանրացել է ազգային ապարսխտության հետևանքը»:

Վերջապես Ազգային Եկեղեցու վարչատնտեսական կյանքի մեջ Նալբանդյանը պահանջել է բարեփոխություն: Ցույց տալով ձայն Եկեղեցու խորհուրդը հայ ազգի նկատմամբ, նա ասում է, որ Հայոց Եկեղեցին պահել է մինչև այսօր իր ինքնուրույնությունը և անկախությունը. «Անհրաժեշտ հարկավոր է, որ մանավանդ այսուհետև ևս պահե հեռի մնալով Հունական, Հռոմեական և Բողոքական եկեղեցիներից... Խորտակված ազգության տեղ բռնում է կորնը. ստույգ է՝ լեզուն ևս կա, բայց շատ տեղ մոռացված. և որովհետև ազգության գաղափարը դարձել է Եկեղեցին, ապա ուրեմն նրա վերա ձեռք բարձրացնողը բարձրացնում է ազգի վերա»: Այս տեսակետով Նալբանդյանը հարձակվում է կաթոլիկ և բողոքական քարոզիչների վրա և հրապարակ հանում նրանց խախտառակ

գործունեությունը իր մի քանի ուսումնասիրություններով, որոնք հրատարակվում էին «Հյուսիսափայլ»ում:

Մոսկվայում ապրած տարիներին Նալբանդյանը թարգմանել է էփեն Սյուսի «Թափառական հրեան», նպատակ ունենալով ոչ միայն աշխարհաբար լեզվով հետաքրքիր նյութ տալ հայ երիտասարդությանը, այլև ծանոթացնել Եզվիտների գործունեությանը ընդհանրապես: Միայն այս տեսակետով է հասկանալի դառնում Հիսուսյանների մասին գրած այն ծավալուն և մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը, որ նա կցել է «Թափառական հրեա»յի իր թարգմանության առաջին հատորին: Նալբանդյանը գրելով Եզվիտների մասին և մտնելով դավանաբանական խճճված հարցերի մեջ, որոշակի նպատակ էր հետապնդում — Եզվիտների կրոնական «լուսավորական» կեղծ պիտակի տակ թաքնված դերը բացահայտել, ցույց տալ կաթոլիկական պրոպագանդայի էությունը, պայքարել պապականների ազդեցության դեմ: Նալբանդյանը, 1857 թվականի փետրվարի 29-ին իր բարեկամ Գ. Սալթիկյանին ուղղված նամակում, խոսելով «Թափառական հրեա»յի հրատարակության ընթացքի մասին, գրում է, որ «կաթոլիկների մեջքը կոտրելու է այդ»:

Եզվիտական կարգի մասին գրած «Հիսուսյանք» պատմական այս աշխարհ-գրության առիթ է հանդիսացել Մխիթարյան տվաթի անդամներից մեկի՝ Հ. Իգնատիոս Փափազյանի բացահայտ համակրական խոսքը Եզվիտների մասին: «Պարոն Փափազյանը, — գրում է Նալբանդյանը, — յուր 1848 թվականում տպած «Եկեղեցական պատմության» մեջ, սկսած 923 հրեայից մինչև 932 երեսը, ախոյան դուրս դալով Հիսուսյան կարգի հակառակորդների դեմ, ամենայն ջանք գործ է դրում, Հիսուսյանների խավարը լույս ապացույցանել, իսկ հակառակորդների լույսը՝ խավար: Ցավում եմ, որ պատվելի հեղինակը չէ՝ կարողացել գտնե մասնավորապես ծածկել յուր համակրությունը Հիսուսյանց հետ, և համարելով, թե աշխարհքում բացի Մխիթարյան միաբանությունից այլ մարդիկ չկային, շատ դրական և վճռական կերպով հանդես է դուրս եկել հայերի մեջ: Այս բանը ինձ պատճառ տվեց գերապատիվ էփեն Սյուսի հիշնակի վիպասանության սկզբում դնել Հիսուսյան կարգի պատմությունը...»:

Հետագայում Նալբանդյանը իր ուրիշ գրվածքներում նորից անդադարձավ կաթոլիկության հարցին, հեռավոր կերպով ասած իր մտքերը ավելի զարգացրեց և հիմնավորեց մի հատուկ և ընդարձակ հոդվածում՝ «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանք»

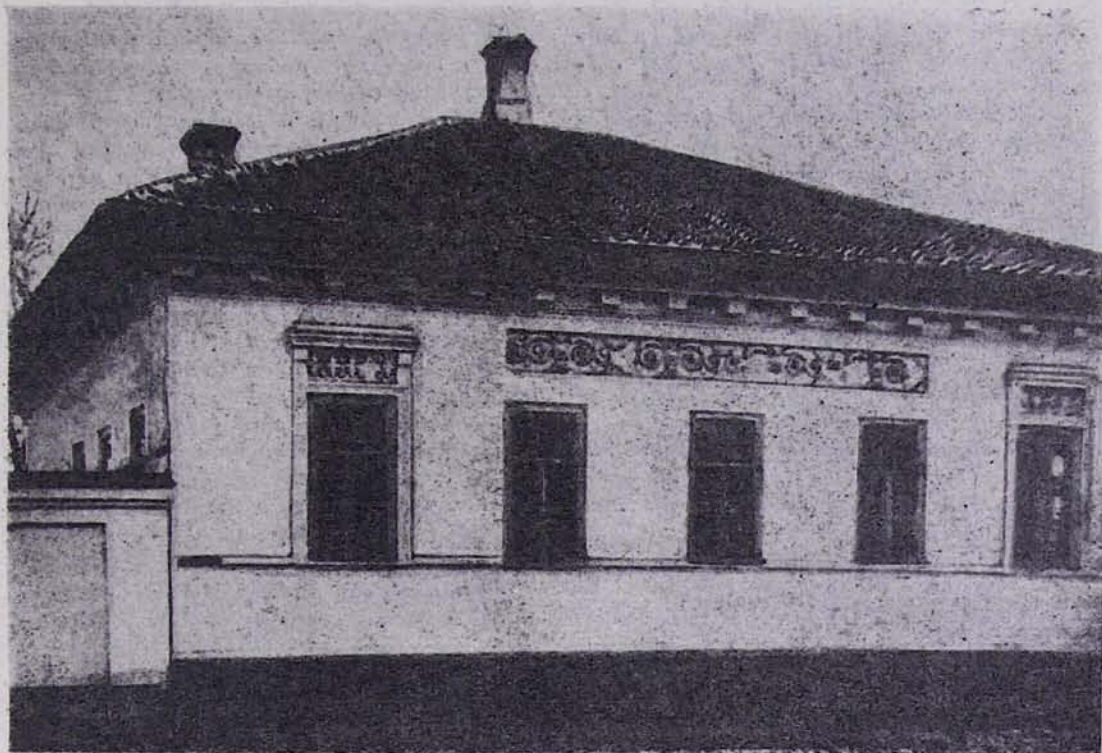
վերնագրով, որը լույս է տեսել «Հյուսիսափայլ»-ի 1858 թվականի № 5, 6 և 11 ամսատետրակներում:

Մխիթարյանների մասին գրած այս ընդարձակ հոդվածը միայն պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություն չէ, այլ ըստ էության պոլեմիկական մի գրվածք՝ իր սուր ծայրով ուղղված կաթոլիկության և նրա պրոպագանդայի դեմ:

է Նալբանդյանը, և որն այսօր առավել քան երբեք ունի քաղաքական նշանակություն:

Մառաշեով Վատիկանին՝ հայ կաթոլիկ վարդապետները տարածել են գրքեր, գաղափարներ՝ տողորված «պապական պղտոր հայացքներով»: Հայ կաթոլիկ վարդապետները կան և մնում են «որպես պապական ձեռքով վարձած մշակներ», — ահա՛ Նալբանդյանի եղբայրությունը:

Իսկ իրենից ի՞նչ է ներկայացնում «պա-

Միֆայել Նալբանդյանի հայրենական տունը Նոր-Նախիջևանում

Հայ մեծ հրապարակախոսը իր հուժկու ձայնը բարձրացրել է Վատիկանի կրոնական բողի տակ վարած նվաճողական քաղաքականության դեմ: Նալբանդյանը հայ իրակա-նության մեջ առաջինն էր, որ համարձակ և ճիշտ կերպով բացահայտեց Վատիկանի վտանգավոր գործունեությունը ի վնաս Հայ Եկեղեցու և ժողովրդի: Քննադատության տակ առնելով հայ կաթոլիկ վարդապետների «կոպտուրական» գործունեությունը, ցույց է տվել այն դառը, թունավոր պտուղները, որ աճեցրել են նրանք:

Ո՞ւմ է ծառայել և ծառայում Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցին, ո՞ւմ են սպասարկել և սպասարկում նրանց ծախու գործակալները՝ սողոսկած Ասիայի և Եվրոպայի ժողովուրդների մեջ: Ահա՛ մի հարց, որին անդրադարձել

պակասության խնդիր»ը: Նալբանդյանը բնութագրում է այն որպես աշխարհի ազատասեր ժողովուրդների դեմ ուղղված տիրապետության քարոզ. «Նորա մտացածին և կարծիքական տիեզերական հոգևոր իրավասության տակ թաքնված է տիեզերական քաղաքական իրավասություն»: Այդ «տիեզերական քաղաքական իրավասության» օգտին էին ծավալում իրենց հզվիտական գործունեությունը 19-րդ դարում Զամուռյանը, Հասունյանը և ուրիշները, այդ նույն հրեշավոր նպատակն է հետապնդում այժմ հայ ժողովրդի զազրելի թշնամի, կաթոլիկ պապի ձայնափող կարդինալ Աղաջանյանը:

«Հյուսիսափայլ»-ում տպված Նալբանդյանի մեն-մի ստեղծագործությունը լայն արձագանք էր գտնում ամեն տեղ, մինչև իսկ հի-

ռավոր հայ գաղութներում: Նա մեծանում, առնականանում էր որպես հասարակական գործիչ, գրող ու հրապարակագիր: Նրա օրով ամսագիրը դարձավ հայ հասարակական, գրական առաջավոր մտքի փայլուն արտահայտիչը: Նալբանդյանի անումը ակնածանք ու սեր էր արթնացնում առաջավոր հայ երիտասարդության մեջ: Հակառակորդները կատաղում էին: Հատկապես նրա դեմ սուր հակաժանք կազմակերպեց այս շրջանին Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը, որ, Ներքին գործոց մինիստրության ուղղած իր ամբաստանագրով, ձգտում էր խափանել ամսագրի հրատարակությունը:

1859 թվականին ամսագիրը կանգնում է փակվելու վտանգի առաջ:

Մյուս կողմից, Նալբանդյանի ի բնի տկար կազմվածքը երկար չի կարողանում դիմանալ լարված մտավոր աշխատանքին. մարտին նա ծանր հիվանդանում է, և լրիվ բուժվելու համար բժիշկների խորհրդով նույն ամսի 24-ին Վարշավայի վրայով մեկնում է արտասահման՝ Բեռլին, ապա Փարիզ և Լոնդոն: Արտասահմանից 1859 մայիսին Գ. Սալթիկյանին ուղղած իր մի նամակում գրում է, որ բոլոր նեղությունները քաշում է «Դոկտորի սպասավոր եղվիտ հոգևորականներից»: Ինչպես պարզվում է, Նալբանդյանի արտասահման մեկնելը ունեցել է մի որոշ նպատակ ևս. նա ցանկանում էր «Հյուսիսսահայի» Ռուսաստանում փակվելու դեպքում, այն տեղափոխել Փարիզ: Նալբանդյանը այդ մասին որոշակի ակնարկում է վերոհիշյալ նամակում. «Ես հույս ունեմ, որ դուք բոլորդ, ճշմարտասեր և ազնիվ հայրենակիցք ու բարեկամք, ինձ օգնական ու ձեռնուռու կլինեք, եթե Մոսկվա փակվի «Հյուսիսսահայի» շրջը, նորից ուրիշ տեղ... վերանորոգելու: Նալբանդյանի այս կապակցությունը բանակցությունները Փարիզում տպարանատեր Շանիկ Արամյանի հետ հաջողությամբ պսակվեցին, բայց Նալբանդյանը անցած համարելով «Հյուսիսսահայի» փակվելու վտանգը, նպատակահարմար չհամարեց ամսագիրը Մոսկվայից տեղափոխել:

Նալբանդյանը մեկ ամսի չափ Լոնդոնում մնալուց հետո անցնում է նորից Գերմանիա, լինում է էմսում, Մաչնի-Ֆրանկֆորտում, Համբուրգում և այլուր ու ապա նորից է մեկնում Փարիզ և հուլիսի վերջերին Վարշավայի վրայով վերադառնում է Մոսկվա:

Արտասահմանում գտնված ժամանակ Նալբանդյանը գրում է «Մանկության օրեր», «Ապոլլոնին», «Խտալացի աղջկա երգը» նշանավոր բանաստեղծությունները, վերսկսում է Կոմա էմանուելի «Հիշատակարանը», որը ընդհատվել էր ճանապարհորդության պատճառով:

Նալբանդյանի արտասահմանից վերադառնալուց հետո գնալով ավելի են խորանում գաղափարական այն տարածալեռությունները, որոնք առկա էին երկու գործիչների՝ Ս. Նալբանդյանի և Մ. Նալբանդյանի միջև: Նալբանդյանը 1860 թվականի հոկտեմբերին թողնում է «Հյուսիսսահայի» խմբագրությունը և թեկնածուական քննություններ տալու պատրվակով մեկնում Պետերբուրգ: Բայց Նալբանդյանը իր կապերը երբեք չխզեց ամսագրից, նրան համարելով «մեր թախըմի օրգանն», մինչև իր կյանքի վերջը, նույնիսկ բանտից, կեղծանունով, թղթակցելով «Հյուսիսսահայի»:

1863 թվականին «Հյուսիսսահայի» փակման լուրը Նալբանդյանը ընդունել է խոր վշտով. «Շատ ցավում եմ, որ մեր «Հյուսիսսահայի» գոյություն չունի և ասպարեզը մնացել է դրական դաժաճներին, — գրում է նա բանտից:

1860 թվականի սկզբներին Պետերբուրգից Սալթիկյանին գրած իր նամակներից մեկում Նալբանդյանը հայտնում է, որ նպատակ ունի Պետերբուրգից գնալ Փարիզ՝ բժշկական կրթության մեջ խորանալու համար: Այդ նպատակով նա խնդրում է իր բարեկամների նյութական աջակցությունը, բայց չստանալով ակնկալված դրամական օգնությունը, հրաժարվում է իր այս մտադրությունից և սկսում է նախապատրաստվել թեկնածուական քննություններ հանձնելու համար:

Պետերբուրգի համալսարանի Արևելագիտական ֆակուլտետի քննական հանձնաժողովին հաջող քննություններ հանձնելով հայոց լեզվից, աստվածաբանությունից, վրաց լեզվից, ռուսաց լեզվից և թյուրքերենից, Նալբանդյանը գրում և ներկայացնում է իր «Եվրոպայում հայոց լեզվի ուսումնասիրության և հայ գրականության գիտական նշանակության մասին» դիսերտացիոն աշխատությունը և հաջողությամբ պաշտպանում այն:

1860 թվականի մայիսին Նալբանդյանը Նոր-Նախիջևանի հասարակության խնդրանքով գալիս է հայրենի քաղաք՝ որպես Հնդկաստան մեկնելու թեկնածու: Հուլիսի 15-ին, Նոր-Նախիջևանի քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանի նախաձեռնությամբ, տեղի է ունենում հասարակական ժողով՝ նվիրված հնդկահայերի գործով Կալկաթա ուղարկելու համար պատվիրակներ ընտրելու հարցին: Ժողովն ընթանում է Նալբանդյանականների և հակառակորդ Խալիլյանների բուռն պայքարի մթնոլորտում: Ընտրվում է Նալբանդյանը:

Ինչպես հայտնի է, Նալբանդյանը, իր «Ազգային ժառանգություն» հոդվածում, որ տպագրվել էր «Հյուսիսսահայի»-ում, մղողց

անդրադարձել էր այս խնդրին և հարց հարուցել կտակած գումարները Նոր-Նախիջև-վանի հասարակությանը տալու համար: Ժամանակին այս գումարներն ստանալու փորձեր էին արել Ներսես կաթողիկոսը և ուրիշները, բայց հաջողություն չէին ունեցել: Այժմ հասարակությունն ինքն է փորձեր անում մահոտի Բաբաջանյանի, Դ. Խոճամալի և ուրիշների կտակած փողերն ստանալու: Այդ նպատակով է, որ Նալբանդյանն ընտրվում է Նոր-Նախիջևանի հասարակության անդակագյուցի՝ Հնդկաստան ուղևորվելու համար:

Օգոստոսի 8-ին Նալբանդյանը ստանում է քաղաքի մագիստրատի հնդկահայերի գործի առթիվ իրեն տված լիազորության վկայականը՝ «Երեսփոխանական թուղթ»ը: Գործը օրինականացնելու համար հավատարմագիրը պետք էր վավերացվեր կամ Նոր-Նախիջևանի հոգևոր առաջնորդի ձեռքով, որն այդ ժամանակ Նալբանդյանի թշնամի Գաբրիել վարդապետ Այվազյանն էր, և կամ Ամենայն Հայոց Հայրապետի միջոցով: Նալբանդյանը վճռում է գնալ էջմիածին:

Պաշտոնական հանձնարարականներով, օգոստոսի 17-ին Նալբանդյանը Նոր-Նախիջևանից դալիս է էջմիածին, ուր հասնում է սեպտեմբերի 6-ին: Այստեղ նա մնում է շուրջ երկու ամիս: «Երեսփոխանական թուղթ»ը Սինդրը հաստատում է սեպտեմբերի 10-ին: Այնուհետև Նալբանդյանը այցելում է Օշական՝ Ս. Մեսրոպի գերեզմանին և Թբիլիսի—Փոթի—Բաթումի ճանապարհով մեկնում Կոստանդնուպոլիս:

Կոստանդնուպոլիսում Նալբանդյանը մնում է մինչև դեկտեմբերի 21-ը, հնդկահայ կտակների հաջողության համար դիմում է ռուսաց և անգլիական դեսպանների խորհրդին: Կոստանդնուպոլիսում Նալբանդյանը հետաքրքրվում է տեղի ազգային, հասարակական հարցերով: Նա ակտիվ մասնակցություն է ունենում Կոստանդնուպոլսի Հայ բարեգործական ընկերության հիմնադրմանը, Հարություն Սվաճյանի նախաձեռնությամբ «Մեղու» թերթի շուրջն է համախմբում արևմտահայ մի խումբ դեմոկրատների և նրանցից վազմում մի ընկերություն:

Նալբանդյանը Կոստանդնուպոլիսում գրում է և Շահբեկ կեղծանունով «Մեղու» թերթի 1860 թվականի № 269-ում հրատարակում իր «Հրաշափառ խայտառակություն» հոդվածը: Նալբանդյանի այս հոդվածին առիթ էին հանդիսացել «Երևակ»ի խմբագիր պատվելի Չամուռճյանի հոդվածները, որոնք այն միտքն էին հայտնում, թե Քրիստոսի վարդապետությունը չուրանալու համար, անշուշտ պետք է հավատալ և խոստովանել կախարհությունը, դեերի գոյությունը և

այլն: Նալբանդյանը այսպիսի խնդիրներով զբաղվելը համարում է ամոթ ու նախատինք հայ մամուլին: Այս հոդվածից հետո նույն թերթի № 279-ում լույս է տեսնում Նալբանդյանի գեղեցիկ նամակը վանեցի Պողոս եպիսկոպոսի խարդախ գործերի մասին, որ բովանդակ Կոստանդնուպոլիսն ու Վանը հուզել էր:

Նոյեմբերի 20-ին Նալբանդյանը ներկայանում է ռուսական դեսպանին. վերջինս խորհուրդ է տալիս՝ Նախքան Կալկաթա մեկնելը գնալ Լոնդոն, այնտեղ ռուսական դեսպան Բրոնովի միջոցով գործը պարզել անգլիական կառավարության հետ և ապա ուղևորվել Հնդկաստան:

Վերջապես, դեկտեմբերի 21-ին, Նալբանդյանը շոգենավով Կոստանդնուպոլսից մեկնում է Մարսել՝ այնտեղից Լոնդոն անցնելու համար: Նրկար ճանապարհորդությունից և բավականին դժվարությունների հանդիպելուց հետո Սիցիլիա կղզի—Նեապոլ—Ջենովա—Փարիզ ճանապարհով, հունվարի 11-ին նա հասնում է Լոնդոն, փետրվարի 3-ին ներկայանում է տեղի ռուսական հյուպատոսարանը՝ «Երեսփոխանական թուղթ»ը հաստատելու համար: Փետրվարի 22-ին, ռուսական դեսպանության միջնորդությամբ, անգլիական արտաքին գործերի ատյանը հաստատում է Նալբանդյանի «Երեսփոխանական թուղթ»ը, որից հետո նա Կալկաթա ուղևորվելու համար անմիջապես մեկնում է Փարիզ: Փարիզում Նալբանդյանը մնում է մինչև մայիսի վերջերը, սպասելով ճանապարհների բացվելուն (ճանապարհը Մարսելից Կալկաթա տևում էր 38 օր, որը ձմեռային ցրտերի պատճառով անհնար էր):

Փարիզում Նալբանդյանը գրեց իր «Երկու տող» հոշակավոր պամֆլետը Չամուռճյանի դեմ: Նա լավ հասկանալով Չամուռճյանի բուն նպատակը, նրան անվանում է «ծախու գրիչ»: Այդ կապակցությամբ Նալբանդյանն անդրադառնում է նաև Գաբրիել վարդապետ Այվազյանին՝ «Հյուսիսսահայ»ի մասին նրա գրած ամբաստանագրի առնչությամբ:

Նալբանդյանը «Երկու տող»ում հայտարարեց, որ ինքը իրոք դեմոկրատ է և հասարակ հայ ժողովրդի պաշտպանը: «Մենք ազատական և միլիթանտ մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու,— գրում է նա:— Մեր անձն ու գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին. նոքա յուրյանց արծաթե թուղթերի տակ միշտ անխոցելի են նաև բռնակալների իշխանությունները: Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ ու քաղցած հայը, ո՞չ միայն ճնշված օտարներից ու բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից... ահա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում

է մեր ուշադրութիւնը և նորան դարձյալ, առանց վայրկյանական երկմտութեան, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողութիւնը: Պաշտպանել այն հայի առաքելը կոխված իրավունքը է՝ մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը: Եվ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտո ընկրկենք ոչ բանտի, ոչ աքսորի առջև, ոչ միայն բանիւլ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժա-

փորագրել տալու հարցով: Այդ կապակցութեամբ նա բանակցութիւններ է վարում փորագրիչների և ֆրանսիացի տպարանատերերի հետ:

Վերջապես, իր բոլոր գործերը Փարիզում ավարտելուց հետո, Նալբանդյանը Մարսելից մեկնում է Կալկաթա, ուր հասնում է հունիսի 17-ին: Հնդկաստանում Նալբանդյանը մնում է մոտ 4 ամիս և աշխատում ամենայն

Միֆայել Նալբանդյանը Հայաստանում

Գործ՝ Եկարիչ Հ. Թովսկյանի

նի լինենք զենք առնել մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատութիւնը նվիրել և սրբել մեր արյունով: Ահա վասիկ մեր դավանութիւնը, որի մեջ մենք տեսնում ենք ազգի փրկութիւնը:

Նալբանդյանի ճերկու տողը մեծ աղմուկ հանեց նրա թշնամիների բանակում:

Նալբանդյանը Փարիզում եղած ժամանակ երկար զբաղվում է Հայաստանի քարտեզը

աշակրջութեամբ գրուի բերել իրեն հանձնած կտակների գործը:

1861 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Նալբանդյանի ջանքերի շնորհիւ Կալկաթայի Յորտ Ուիլմի դատական աստանը փայացնում է իր վճիռը հօգուտ Նոր-Նախիջևանի. նույն օրը, հաջողութեամբ ավարտելով իր գործը, Նալբանդյանը մեկնում է:

Նալբանդյանը Կալկաթայից ուղևորվում է

դեպի Կոստանդնուպոլիս: Ճանապարհին կանգ առնելով Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և Երուսաղեմում, դեկտեմբերի 1-ին հասնում է Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ նա մնում է մոտ մեկ ամիս: Այդ ժամանակ նա գրում է իր «Ազգային թատրոնը Պոլսի մեջ» գեղեցիկ հոդվածը և հրատարակում «Մեղու» թերթում: Այս հոդվածում Նալբանդյանը բացատրում է թատրոնի մեծ նշանակությունը կյանքի նկատմամբ:

Կոստանդնուպոլսում Նալբանդյանը, ռուսական դեսպանի հանձնարարությամբ, գրում է «Հայ լուսավորչական համայնքը Կ. Պոլսում» գեկուցագիրը, տրտեղ, նկարագրելով արևմտահայերի իրավա-քաղաքական ծանր վիճակը Թյուրքիայում և նշելով հայ ժողովրդի խորը համակրությունը Ռուսաստանի նկատմամբ, անհրաժեշտ է համարում ռուս կառավարության միջամտությունը, որի շնորհիվ կարելի կլինի կասեցնել անգլոֆոբանական ազդեցությունը, որը տարածվում էր միսիոներների պրոպագանդայի և այլ միջոցներով:

1861 թվականի դեկտեմբերի 27-ին թողնելով Կոստանդնուպոլիսը, Նալբանդյանը Փարիզի վրայով հունվարի 9-ին հասնում է Լոնդոն, ապա անհաշտ պատճառով նորից գալիս է Փարիզ և վերադառնում Լոնդոն: Նա Լոնդոնում սկսել է գրել իր հուշակվոր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը: Լոնդոնում նա ծանոթանում է ռուս հուշակվոր գործիչներ Գերցենի, Օգարյովի և նրանց մյուս համախոհների հետ ու շուտով դառնում նրանց լավագույն բարեկամը: Նա լիովին վաշելում է Լոնդոնի ռուսների հարգանքը:

Ապրիլի 4-ին Նալբանդյանը նորից գալիս է Փարիզ՝ Ռուսաստանի վերադառնալու համար: այստեղ նա տեսակցում է ռուս հուշակվոր գրող, Լազարյան Ճեմարանի սան Տուրգենևի հետ և շուտով մտերմանում նրա հետ: Մինչև մայիսի 25-ը Փարիզում լույս է տեսնում Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» հուշակվոր աշխատությունը՝ Ս. Մանիկյան կեղծանվան տակ:

Իր այս աշխատության մեջ է, որ Նալբանդյանը քննության է առել գյուղատնտեսության հարցը: Նա միանգամայն անբուստիրական ռեֆորմը, որը գյուղացիությանը լրիվ ազատություն չտվեց: «Ռուսիո ազատության մեջ ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ, մեծ խորհուրդ ունի...»,— հանճարեղորեն կանխատեսում է Նալբանդյանը և ավանդում սերունդներին:

Վերջապես, մայիսի 25-ին Նալբանդյանը

վերադառնում է Պետերբուրգ: Այստեղ նա առ ժամանակ բավական եռանդուն կերպով ձեռնամուկ է լինում Հայաստանի պատմական քարտեզի տպագրության գործին և ապա շտապում է Նոր-Նախիջևան հասարակությանը իր կատարած աշխատանքի մասին հաշիվ տալու համար: Նա Նոր-Նախիջևան է հասնում 1862 թվականի հուլիսի 10-ին: Բայց անմիջապես նույն ամսի 14-ին ձերբակալվում է և ուղարկվում Պետերբուրգ ու նեղվում Պետրոպոլսյան ամրոցի զննաններից մեկը: Լոնդոնի ռուս պրոպագանդիստների հետ կապ ունենալու մեղադրանքով նույն օրերին ցարական ոստիկանությունը ձերբակալել էր 32 հոգու, որոնց դատավարությունը հայտնի է «32-ի դատավարություն» անունով:

Նալբանդյանին ձերբակալելու համար պատճառ են հանդիսանում ինչպես մինչև այդ եղած նրան վերաբերող ամբաստանությունները, այնպես նաև նոր փաստերը: Հուլիսի 28-ին Պոլտավայի նահանգում ձերբակալված Ա. Նիշուպոբենկոյի մոտ խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվում է Բակոմիչի մի նամակը՝ ուղղված Նալբանդյանին հետևյալ բովանդակությամբ. «Բարեկամ Նալբանդյանին Գերցենից, Օգարյովից և ինձանից ողջունք: Խնդրում ենք մենք ամենքս, որ դուք ընդունեք Ա. Ն. Նիշուպոբենկոյին, ինչպես մեր բարեկամին, որին կառող եք այնպես վստահել, ինչպես մեզ...»: Նալբանդյանին վերաբերող փաստեր հայտնաբերվել են նաև մի քանի ուրիշ ձերբակալվածների մոտ: Ահա այս բոլորը, ինչպես նաև Նալբանդյանի արտասահման գնալը, նրան վերաբերող ստացված ամբաստանագրերը բավականին հիմք ու պատճառ են դառնում Նալբանդյանի ձերբակալմանը:

Նալբանդյանի բանտարկության լուրը ճնշող տպավորություն է թողնում հայկական շրջաններում: Կովկասում և Ռուսաստանում, Կոստանդնուպոլսում և Փարիզում, Վալկաթայում և ուրիշ վայրերում թերթերը զայրույթով արձագանքեցին այս փաստը: Հայ ժողովրդի սիրելի զավակի անունը երկար ժամանակ չէր իշխում թերթերի էջերից: Նալբանդյանի ջերմ պաշտպաններից մեկը՝ Հ. Սվաճյանը իր «Մեղու» թերթում գրում էր, որ ամբողջ հայ ազգը և շատ ու շատ ոչ հայ մարդիկ անհանգիստ սրտով ու անհամբերությամբ սպասում են նրա ազատությանը:

Հուլիս, խորն ու անկեղծ զգացմունքներով օժոն տողեր էր նվիրում Նալբանդյանին Հնդկաստանի «Ներքայրասեր» թերթը, կոչելով նրան «դուրսգալ», որն անձնվիրաբար զոհվում է իր ժողովրդի համար: Դիմե-

լով Նալբանդյանին, թերթը գրում է. «Հընդ-կաստանի կիզիչ շերմությունը չկարողացավ խամբել քո հայրենասիրության ծաղիկը, այժմ էլ Սիբիրի ցրտաշունչ ձմեռը, եթե դժբախտաբար դու այնտեղ ես, չէ կարող սառեցնել քո սիրտ հնոցը, ո՛չ ժամանակ, ո՛չ էլ մահը չեն կարող խել քո հիշատակը մեր միջից. որդին հորից լսելով քո հարգելի անունը, կհաղորդի իր հետնորդներին, մինչև քո թշնամիները կկորչեն կանհետանան և կդատապարտվեն հավիտենական մոռացության»:

Միայնությունը հալումաշ էր անում նրան: Ծիշտ է, բացի եղբորից երբեմն թույլ էր տրվում նրան այցելության գնալու և մի քանի ուրիշ ծանոթների ու բարեկամներին— Կ. Նոյանին, գեներալ Սուլթան-Շահին, Հ. Սահրապյանին, Ս. Նազարյանին, բայց այդ բոլորը, իհարկե, բավական չէր այնպիսի մարդու համար, ինչպիսին էր Նալբանդյանը, որը կտրվել էր կյանքից և ընկել դառն, անմխիթար միայնության մեջ, «անջատված մեծերից ու փոքրերից և ընդհանրապես բու-վանդակ աշխարհից»:

Բանտում թեև Նալբանդյանը իր կյանքը համարում էր «կենդանի մահ», սակայն նա հավատում էր գալիք լավագույն օրերին: «Բայց պետք է հուսալ, որ ամպամած օրը այնպես չի մնա, կցրվեն ամպերը, կշնչե գարնանային զեփյուռը և արևը կծագի լուսավորելու և ջերմացնելու այն մռայլ ու սառած դժբեքը, որ խոնջացած են երկա-րատե տառապանքից»,— գրում է Նալբանդյանը իր եղբորը, 1863 թվականի ապ-րիլի 8-ին բանտից գրած նամակում:

Բանտում Նալբանդյանը առանձնապես տանջվում էր ու տառապում միայնություն-ինց: Նա մանկությունից ու պատանեկու-թյունից ընտելացել էր նեղ օրերի ու տան-ջանքների. նրա կյանքի ճանապարհին, ինչ-պես ինքն է ասում, վարդեր երբեք չեն ծաղկել, բայց նա «համբերությամբ տա-նում էր յուր խաչը»:

Հույս չունենալով, որ շուտով կազատվի բանտից, Նալբանդյանը թուլություն էր խնդրում բանտում շարունակելու իր գրա-կան գործունեությունը: Նա թուլություն էր ստանում ինչպես նամակներ գրելու (միայն ուտերեն լեզվով), այնպես էլ գրական աշ-խատանքով զբաղվելու համար: Պահպան-վել և մեզ են հասել Նալբանդյանի կողմից գրված 19 նամակներ: Այդ նամակներում է, որ երևում են Նալբանդյանի կյանքի և զբաղմունքի, նրան հետաքրքրող հարցերի մանրամասնությունները:

Բանտում եղած ժամանակ Նալբանդյանը հետաքրքրվում և զբաղվում է կենդանաբա-նության, բուսաբանության, քիմիայի, սաղմ-

նաբանության և այլ հարցերով: Նա բան-տի միայնության մեջ անհագ կարդում և ուսումնասիրում է այդ հարցերը, նպատակ ունենալով ազատվելուց հետո գրել և լրաց-նել դրանց բացը հայ գրականության մեջ:

Նալբանդյանին շատ է հետաքրքրում հատկապես Աստվածաշնչի հայերեն թարգ-մանության խնդիրը: Դեռևս բանտարկու-թյունից առաջ, 1860 թվականին Նալբանդ-յանը նամակ է գրում Կոստանդնուպոլիս՝ իր բարեկամ Մ. Փանյանին և խնդրում իրեն ուղարկել 1857 թվականին Կոստանդնուպոլ-սում տպագրված աշխարհաբար Աստվա-ծաշնչի մի օրինակը, որն իրեն շատ ան-հրաժեշտ էր մի հոգևած գրելու համար: Այս հարցով Նալբանդյանը հետաքրքրվում էր նաև բանտում: Նա լսել էր, որ ուռաց նախկին նախարար Ա. Նովիկովը յուր ճա-նապարհորդության ժամանակ Սինայի մոտ գտել էր Աստվածաշնչի մի շատ հին ձեռա-գիր, բայց չէր կարողացել պարզել, թե ո՞ր դարին էր պատկանում այդ ձեռագիրը: Եթե պարզվեր, որ դա գրված էր Քրիստոսի ծննդից մի քանի դար առաջ, այդ կլիներ մի թանկագին գյուտ, որովհետև դրանով հնա-րավոր կլիներ պարզելու Աստվածաշնչի հրեական՝ «Նազարեթյան» կոչված բնագիրը, ևս և Քրիստոսի ծննդից հետո Որիգենեսի ժողոված 72 թարգմանիչների հայտնի օրի-նակը, որից կատարված է 5-րդ դարի հա-յերեն թարգմանությունը: Նա խնդրում է իր եղբորն իմանալ, թե արդյոք այդ մասին թերթերում մի որեէ տեղեկություն պարզ-վե՞լ է թե ոչ, կամ այդ մասին հարցնել Աբ-րահամ Ֆրիկովիչից, որը նշանավոր պատ-մաբան-հնագետ էր, որին էր պատկանում Զհուդ Կալհից գտած մի հնագույն հրեա-կան ձեռագիր օրինակը: Նալբանդյանը ծա-նոթացել և մտերմացել էր նրա հետ: Նա կարծում էր, որ եթե ճիշտ է, որ Նովիկովը գտել է մի այդպիսի հազվագյուտ ձեռագիր, Ֆրիկովիչը անկասկած տեղեկություն կու-նենար այդ մասին:

Բանտում գտնված ժամանակ հայերեն զբեքից խնդրում է Պ. Պողոյանի «Սոս և Վարդիթեր» և Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաս-տանի»-ն, որը նա կարդում է և ուսումնասի-րում: Այդ ուսումնասիրության արդյունքը լինում են այն հմուտ քննադատական տե-սությունները նրանց մասին, որ տպագրվե-ցին «Գրական հանդես»ի զբեքում:

Բացի «Սոս և Վարդիթեր»-ից և «Վերք Հա-յաստանի»-ից, նա հետաքրքրվում է նաև Սայաթ-Նովայի երգերով, եղբորից խնդրում է՝ որտեղից էլ լինի ձարել և իրեն ուղարկել Գ. Հախվերդյանի աշխատության 1852 թվականին հրատարակված Սայաթ-Նովայի երգերը:

Իր գրական պարապմունքները բանտում նախաճաշան, գլխավորապես, կենտրոնացնում է հայերեն աշխարհաբար լեզվի քերականություն հորինելու դժվար գործի վրա: Նա կարծում էր, որ մինչև աշխարհաբարի քերականությունը հայ դպրոցականի ձեռքը չտրվի ու դպրոցներում դասավանդվող առարկաների շարքը չդասվի, նոր աշխարհաբար լեզուն երբեք արմատ չի ձգի, չի յուրացվի, չի զարգանա ու առաջադիմի:

Սակայն Նախաճաշանի այս գործը գլուխ բերելու համար խանգարում էին երկու հիմնական հանգամանք. հարկավոր բազմաթիվ գրքերն ու բառարանները չունեին և ամենից կարևորը՝ կենդանի խոսքից կտրված լինելու հանգամանքը:

Չնայած այդ դժվարացնող հանգամանքներին, նա սկսում է կատարել իր մտադրությունը, սակայն ձեռնարկած մեծ գործի երեք խոշոր մասերից կարողանում է դրել միայն առաջաբանը:

Բացի նոր լեզվի քերականությունից, նրա գրական պարապմունքների արդյունքը բանտում լինում է մի քանի մանր ուսումնասիրություն, Ղազար Փարպեցու թղթի աշխարհաբար թարգմանությունը, կարևոր ծանոթություններով:

Ի՞նչպես էր Նախաճաշանի առողջական վիճակը բանտում: Իր նամակներում յուրաքանչյուրին հանգստացնելու համար նա չի գանգատվում իր առողջական վիճակից:

Ծիշտը սակայն այն էր, որ Նախաճաշանը դեռ փոքր հասակից լինելով թուլակազմ և հաճախ հիվանդանալով, վարակվել էր անդամանելի թոքախտով, միայն մշտական բժշկական հսկողությունը, լավ սնունդը, մաքուր օդը և խաղաղ, անվրդով կացությունը կարող էին փրկել նրա կյանքը վերահաս վտանգից, պայմաններ, որ նա չունեին և չէր էլ կարող ունենալ բանտում հոգու հուզումնալից վիճակի մեջ:

Հատկապես նրան շատ նեղություն է տալիս լեռնախտը, որի պատճառած տանջանքների ազդեցության տակ, նա տխուր խորհրդածություն է անում. «Չար ժամի է

կպել ինձ լյարդիս հիվանդությունը, ինձ թվում է, որ կյանքիս մոտ ապագան մռայլ է...»: Այս բոլորին միացած հողացավերն ու լնդախտը, միանգամայն հյուսիս և գերեզմանի դուռն էին հասցրել Նախաճաշանին:

Պետրոպավլովյան զննանում մոտ երեք տարի մնալուց հետո, Նախաճաշանը, վերջապես, ուստիկանության հսկողության տակ, աքսորվում է Սարատովի նահանգի Կամիշին քաղաքը, ուր հասնում է 1865 թվականի դեկտեմբերի 7-ին, կարելի է ասել կիսամեռ վիճակում: Այստեղ նա ապրում է հատուկ հսկողության տակ: Սակայն նրա առողջական վիճակը գնալով ծանրանում է, առավելապես հոգեկան ծանր ապրումների պատճառով:

1866 թվականի հունվարին Նախաճաշանը խնդրամատույց է լինում կառավարությանը՝ որ իրեն թույլ տրվի Սարատով գնալ բուժվելու Ֆլատակով և արտոնվի բնակվել Ղրիմ կամ Նոր-Նախիջևան:

Հայտնի չէ, թե ի՞նչ պատասխան ստացավ Նախաճաշանը արքունիքից, սակայն նա մինչև մայիս չապրեց. 1866 թվականի մարտի 31-ին հավիտենապես փակվեցին նրա աչքերը՝ Հայրենիքից և հարազատներից հեռու, կարոտ գեթ մի հարազատի, մի հայ մարդու:

Նախաճաշանը մեռավ, բայց նրա խոսքն ու գործը մնացին հայ ժողովրդի սրտում ու մտքում, դրոշմվեցին նրա հիշողության մեջ՝ որպես սրբազան կտակ:

Հայ ժողովուրդն իր մեծ զավակի մարմինը շթողեց օտարության մեջ: Նրա աճյունը Նոր-Նախիջևանի հասարակության պահանջով և միջոցներով ապրիլի 13-ին բերվեց Նոր-Նախիջևան և մյուս օրը, հայ և ռուս խուռն բազմության ներկայությամբ, ամփոփվեց Ս. Խաչ վանքի բակում: Նոր-Նախիջևանի երախտագետ հայ համայնքը 1902 թվականին Նախաճաշանի գերեզմանի վրա կանգնեցրեց նրա գեղեցիկ հուշարձան-կիսանդրին՝ հայացքը դեպի հարավ, դեպի իր հայրենի երկիրը, որի երջանիկ ապագայի համար պայքարեց և հերոսի մահով ընկավ նա:

